

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 42 (2014)

Αφιέρωμα: Η ελληνική κοινωνία πολιτών και η κρίση

Επιστράτευση 1974: ο καταλυτικός ρόλος των επίστρατων στην κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών

Γιώργος Τσιρίδης, Δημήτρης Παπανικολόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14577](https://doi.org/10.12681/hpsa.14577)

Copyright © 2017, Γιώργος Τσιρίδης, Δημήτρης Παπανικολόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιρίδης Γ., & Παπανικολόπουλος Δ. (2017). Επιστράτευση 1974: ο καταλυτικός ρόλος των επίστρατων στην κατάρρευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, 203–228. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14577>

ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΗ 1974: Ο ΚΑΤΑΛΥΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΡΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

Γιώργος Τσιρίδης* - Δημήτρης Παπανικολόπουλος**

Το ερώτημα «πώς έπεσε η χούντα» έχει απασχολήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες της μεταπολιτευτικής γενιάς, χωρίς όμως κατά τη γνώμη μας να έχει δοθεί ικανοποιητική απάντηση. Όχι τόσο γιατί ενδέχεται κάποιες κρίσιμες πληροφορίες που αφορούν τις «υψηλές» επαφές εγχώριων και διεθνών παραγόντων να μη μας είναι σε ικανοποιητικό βαθμό γνωστές, αλλά επειδή υπάρχει τουλάχιστον ένας παράγοντας που δεν έχει ληφθεί σοβαρά υπόψη, ο λαός. Αναφερόμαστε στην έννοια όχι ως οργανωμένη ή ανοργάνωτη πολιτική οντότητα, αλλά ως μέρος του στρατεύματος. Με άλλα λόγια επιχειρούμε να εντάξουμε στην πολιτική εξίσωση του Ιουλίου του 1974 έναν από τους πλέον κρίσιμους παράγοντες, τους επίστρατους. Ωστόσο το ερώτημα καθεαυτό, το οποίο πέραν των ακαδημαϊκών κύκλων έχει απασχολήσει ευρύτερα την ελληνική κοινωνία, θα ήταν υπερπλουστευτικό και θα αδικούσε οιαδήποτε απάντηση δινόταν σε αυτό, αν υπονοούσε πως πίσω από την πτώση της χούντας υπήρξε ένα και μοναδικό γεγονός, μία και μόνο αιτία. Παρ' όλα αυτά οι δομολειτουργικές προσεγγίσεις από τη μία και η θεωρία των ελίτ από την άλλη έχουν αφήσει λίγο χώρο για μια εμπειριστατωμένη εκτίμηση της βαρύτητας των συλλογικών δράσεων και του ρόλου της κοινωνίας πολιτών στον ιστορικό χρόνο.

Η μελέτη του φαινομένου του εκδημοκρατισμού πέρασε από τρεις φάσεις οι οποίες παρακολουθούσαν τις παγκόσμιες εξελίξεις σε πολιτικό επίπεδο. Έτσι στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ως τα μέσα εκείνης του 1970 μια σειρά από περιπτώσεις *κατάρρευσης του κοινοβουλευτισμού* στη Νότια Αμε-

* Ο Γιώργος Τσιρίδης είναι υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ.

** Ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος είναι διδάκτωρ του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

ρική, στην Ασία, στην Αφρική και στην Ελλάδα επέβαλαν τη μελέτη του φαινομένου της εμφάνισης του αυταρχισμού. Η δεύτερη ερευνητική φάση, που εστίαζε στην ανάπτυξη νέων δημοκρατιών εκεί όπου τα δικτατορικά καθεστώτα είχαν αποτύχει να εδραιώσουν τη θέση τους, ήρθε ως αποτέλεσμα των μεταβάσεων στη δημοκρατία στη Νότια Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές εκείνης του 1980. Τέλος η τρίτη φάση ασχολήθηκε με την εμπέδωση της δημοκρατίας.¹

Οι διαφορετικές περί εκδημοκρατισμού θεωρίες στο παρελθόν απέφυγαν να αποδώσουν κεντρικό παραγοντικό ρόλο σε συλλογικούς κοινωνικούς φορείς, τονίζοντας είτε την εξάρτηση των τελευταίων από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές είτε αντίθετα τον νευραλγικό ρόλο των ελίτ. Οι θεωρίες αυτές μπορούν να συνοψιστούν στο αναλυτικό πλαίσιο τριών κυρίως σχολών: η σχολή του εκσυγχρονισμού, που προέβλεπε μια σταδιακή και συχνά αδιάλειπτη διαδικασία ανάπτυξης της οικονομίας συνδυαστικά με τη επικράτηση των δημοκρατικών θεσμών, ήταν

1. Για την κατάλυση των δημοκρατικών καθεστώτων βλ. ενδεικτικά G.A. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Politics of Modernization Series, Institute of International Studies, University of California, Berkeley 1979· J.J. Linz - A.C. Stepan, *The Breakdown of Democratic Regimes*, John Hopkins University Press, Βαλτιμόρν 1978· D. Collier - F.H. Cardoso - Joint Committee on Latin American Studies, *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, Princeton N.J 1979· J.M. Malloy, *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, Pitt Latin American Series, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1977. Για την πτώση των δικτατοριών βλ. ενδεικτικά G.A. O'Donnell - P.C. Schmitter - L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρν 1986· E.A. Baloyra, *Comparing New Democracies: Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone*, New Directions in Comparative and International Politics, Westview Press, Boulder 1987· J.H. Herz, *From Dictatorship to Democracy: Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, Contributions in Political Science, Greenwood Press, Westport Conn. 1982· J.M. Malloy - M.A. Seligson, *Authoritarians and Democrats: Regime Transition in Latin America*, Pitt Latin American Series, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh Pa. 1987. Για την παγίωση της δημοκρατίας βλ. ενδεικτικά. R. Gunther - N.P. Diamandouros - H-J. Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, The New Southern Europe, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρν 1995· J. Higley - R. Gunther, *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge-Νέα Υόρκη 1992· J.J. Linz - A.C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρν 1996.

η πρώτη που αμφισβητήθηκε έντονα εξαιτίας των παγκόσμιων εξελίξεων στο πεδίο του εκδημοκρατισμού.² Πράγματι η κατάρρευση των δημοκρατικών καθεστώτων στη δεκαετία του 1960 δεν άφηνε πολλά περιθώρια για μια γραμμική θεώρηση των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων, οι οποίες έδωσαν το έναυσμα για την αναβίωση θεωριών μαρξιστικής προέλευσης με προεξάρχουσα τη σχολή του παγκόσμιου συστήματος του Wallerstein.³ Ενώ όμως η σχολή αυτή, σε συνδυασμό με εκείνη της εξάρτησης, προσέφερε κάποιες θεωρητικές λύσεις επαναφέροντας στο προσκήνιο την ταξική ανάλυση και αποφεύγοντας μια στενά γραμμική θεώρηση της ιστορίας, παρέμενε εντούτοις δέσμια του ίδιου αναλυτικού πλαισίου στο οποίο κινούνταν και η αντίπαλη σχολή του εκσυγχρονισμού.⁴ Παρά τις διαφορές τους, ο δομολεειτουργισμός χαρακτηρίζει και τις δύο σχολές, οι οποίες ως εκ τούτου αδυνατούν να ξεφύγουν από το μακρο-αναλυτικό επίπεδο του εν λόγω ρεύματος. Στον αντίποδα, δηλαδή σε μικρο-αναλυτικό επίπεδο, η τρίτη σχολή έδινε βαρύνουσα σημασία σε θεσμικούς παράγοντες και ιδιαίτερα στη δραστηριότητα της πολιτικής ελίτ.⁵ Ο ρόλος του Αντόνιο Ramalho Eanes στην Πορτογαλία, του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Ελλάδα και των Juan Carlos και Adolfo Suarez στην Ισπανία τονίζεται ως κομβικός στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των τριών νοτιοευρωπαϊκών χωρών.⁶

Είναι προφανές πως τόσο οι δύο πρώτες σχολές όσο και η τελευταία αφήνουν έξω από το αναλυτικό τους πλαίσιο τις εξελίξεις σε ένα μεσο-επίπεδο: οι συλλογικές δράσεις και η κοινωνία πολιτών είναι έν-

2. Το ενδεικτικότερο έργο της συγκεκριμένης σχολής είναι το W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth, a Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge 1960.

3. I. Wallerstein, «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 16, αρ. 4, Σεπτέμβριος 1974, σ. 387-415.

4. Για τη συναφή σχολή της εξάρτησης βλ. ενδεικτικά F.H. Cardoso - E. Faletto, *Dependencia Y Desarrollo En América Latina: Ensayo De Interpretación Sociológica*, Siglo XXI Editores, Μεξικό 1979.

5. Βλ. ενδεικτικά G.A. O'Donnell - P.C. Schmitter - L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*, ό.π.

6. Για μια συνολική κριτική τόσο των δομολεειτουργικών όσο και των νεοθεσμικών θεωριών αναφορικά με τις αντιδικτατορικές συλλογικές δράσεις κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας βλ. Σ. Σεφεριάδης, «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 36, Δεκέμβριος 2010.

νοιες που δεν απασχολούν σοβαρά τις παραπάνω θεωρητικές αναζητήσεις ως παράγοντες εκδημοκρατισμού. Το κενό αυτό στη βιβλιογραφία περί εκδημοκρατισμού ήρθε να καλύψει το έργο του Charles Tilly, του πιο γνωστού θεωρητικού των κοινωνικών κινημάτων. Σε ορισμένα από τα μείζονα κείμενά του ανέδειξε τον κρίσιμο ρόλο της συλλογικής δράσης στην πολύπλοκη εξίσωση που συμπεριλαμβάνει θεσμικές και εξωθεσμικές μορφές δράσης και οδηγεί στη σταδιακή ή στη γρήγορη μετάβαση στη δημοκρατία.⁷ Το συμπέρασμά του, σύμφωνα με το οποίο ο εκδημοκρατισμός οφείλεται κυρίως στους μακροχρόνιους αγώνες του λαού, ενώ η αποδημοκρατικοποίηση στην απότομη απόσυρση (ενός μέρους) των ελίτ από το δημοκρατικό παιχνίδι, φαίνεται εν πολλοίς να επιβεβαιώνεται από την ελληνική περίπτωση.

Ο ρόλος επίσης που έπαιξαν ομάδες πολιτών στα υπό κατάρρευση κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980, με χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα της Πολωνίας, της Ουγγαρίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Γιουγκοσλαβίας προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών πολιτικών επιστημόνων.⁸ Από την άλλη πλευρά μια σειρά από έργα κάνουν λόγο για αδύναμη κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα και γενικά στη Νότια Ευρώπη, σε αντιπαράβολή με την κοινωνία πολιτών της Βόρειας Ευρώπης και της Αμερικής.⁹ Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο έχει καθιερωθεί αυτή η αντίληψη είναι

7. C. Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge University Press, Cambridge-Νέα Υόρκη 2004· του ίδιου, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, Boulder Co. 2004 και *Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge-Νέα Υόρκη 2007.

8. Για μια σχετικά ολοκληρωμένη καταγραφή των εννοιολογικών και βιβλιογραφικών διαδρομών της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της σύνδεσής της με τη διαδικασία εκδημοκρατισμού βλ. P.J. Burnell - P. Calvert, επιμ., *Civil Society in Democratization*, Frank Cass, Λονδίνο 2004.

9. Βλ. ενδεικτικά Ν. Μουζέλης, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002· Ν.Ρ. Diamandouros, «Pasok and State-Society Relations in Postauthoritarian Greece, 1974-1988», στο S. Vryonis, επιμ., *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to Pasok, 1974-1986*, published under the auspices of the Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism by Aristide D. Caratzas, New Rochelle N.Y. 1991· Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2006· C. Lyrantzis, «Greek Civil Society in the 21st Century», στο P.C. Ioakimidis, επιμ., *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, Ministry of Press and Media, Athens 2002.

πως ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που συχνά υιοθετείται δεν περιλαμβάνει εκείνες τις συλλογικές δράσεις που στερούνται αναγνωρισιμότητας εξαιτίας της άτυπης φυσιογνωμίας τους.¹⁰

Δεν θα αναφερθούμε εδώ στους ποικίλους ορισμούς της κοινωνίας πολιτών· θα αρκестούμε απλώς να υιοθετήσουμε τον ευρύτερο δυνατό από αυτούς ο οποίος περιλαμβάνει όλον τον δημόσιο χώρο ανάμεσα στο κράτος από τη μία πλευρά και στον ιδιωτικό βίο από την άλλη. Πέρα από τις κοινωνικές και πολιτικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής (αλλά και γενικότερα της νοτιοευρωπαϊκής) κοινωνίας, που επιβάλλουν μια πιο ελαστική προσέγγιση του ζητήματος, η εστίαση σε περίοδο αυταρχικής διακυβέρνησης, κατά την οποία οι παραδοσιακοί θεσμοί εκπροσώπησης και λαϊκής έκφρασης παύουν να λειτουργούν, συνηγορεί περαιτέρω στη μελέτη εκείνων των συλλογικών δράσεων που δεν περιβάλλονται από κάποιο νομικό ή θεσμικό πλαίσιο. Επιπλέον η έννοια της κοινωνίας πολιτών, μιας οντότητας σε συνεχή διαμάχη με το κράτος που την οριοθετεί, εξυπηρετεί το αναλυτικό μας πλαίσιο και για έναν περαιτέρω λόγο: τα αυταρχικά καθεστώτα συχνά επιχειρούν να κάμψουν την παρουσία της κοινωνίας πολιτών, συνήθως καθιστώντας την παράνομη, ελέγχοντας όσους από τους φορείς της δεν μπορούν να εξαλείψουν ή επιχειρώντας να την αντικαταστήσουν τεχνητά με κρατικά ελεγχόμενους «φορείς» μιας «ψευδο-κοινωνίας πολιτών». Με άλλα λόγια σε περιπτώσεις δικτατορικής διακυβέρνησης το κράτος αυξάνει ασύμμετρα τη δικαιοδοσία του και εμπλέκεται βίαια στον δημόσιο εκείνο χώρο όπου σε περιπτώσεις δημοκρατικών καθεστώτων δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών.

Το γεγονός της επιστράτευσης του 1974 μπορεί να νοηθεί ως μια αντίστροφη διαδικασία, ως μια «κοινωνική ιδιοποίηση» του στρατεύματος, ως μια «εισβολή» δηλαδή της κοινωνίας πολιτών στον χώρο που εξ ορισμού ανήκει στο κράτος, στον στρατό.¹¹ Η εισβολή αυτή μάλιστα έχει πολλαπλά-

10. Για μια ενδελεχή κριτική της στενής έννοιας της «κοινωνίας πολιτών» και την ανάδειξη ως μέρους της άτυπων συλλογικοτήτων βλ. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, επιμ., *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ποταμός, Αθήνα 2004.

11. Ο όρος «κοινωνική ιδιοποίηση» (social appropriation) χρησιμοποιήθηκε στο έργο των D. McAdam - S.G. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2001 προκειμένου να περιγράψει τον μηχανισμό ιδιοποίησης μιας υπάρχουσας δομής από νέα συλλογικά υποκείμενα και την αξιοποίησή της για τους δικούς τους σκοπούς.

σια σημασία, αν αναλογιστεί κανείς ότι αναφερόμαστε σε ένα στρατοκρατικό καθεστώς. Τέλος προτείνεται εδώ η έννοια της κοινωνίας πολιτών διότι ο εναλλακτικός όρος «αντίσταση» κρίνεται κατά τη γνώμη μας ανεπαρκής για την περιγραφή του ευρέος φάσματος των κοινωνικών δράσεων που μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, καθώς υπερτονίζει τις πιο δυναμικές και αναγνωρίσιμες από αυτές. Αντίθετα ο όρος «κοινωνία» είναι τόσο γενικός και αφηρημένος ώστε να παραγνωρίζει την ειδική σημασία που απέκτησαν συλλογικοί δρώντες, ομάδες πολιτών που έδρασαν υπό κάποιο συνεκτικό πλαίσιο κατά την ίδια διαδικασία. Ένα τέτοιο πλαίσιο, όπως θα υποστηριχθεί στη συνέχεια, προσέφερε το ίδιο το στράτευμα με αφορμή την επιστράτευση του 1974. Ο «λαός ως στρατός» λοιπόν συνδέεται στην ανάλυσή μας με τις λοιπές συλλογικές αντιστασιακές οντότητες της κοινωνίας πολιτών που δραστηριοποιήθηκαν έντονα κατά τη διάρκεια της επταετίας.

Αντίθετα από τη διαδεδομένη άποψη, που θέλει τις εξελίξεις σε κινηματικό επίπεδο μάλλον υποτονικές, οι συλλογικές δράσεις –μεταξύ αυτών και οι εντελώς άτυπες– υπήρξαν κατά τη γνώμη μας καταλυτικές τόσο για την κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων όσο και για την τελική επικράτηση των δημοκρατιών του ευρωπαϊκού Νότου. Ο λόγος για τον οποίο οι συλλογικοί φορείς κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας δεν έτυχαν της δέουσας προσοχής των μελετητών έγκειται στο ότι οι αντιστασιακές οργανώσεις και οι κοινωνικές κινητοποιήσεις δεν ανέτρεψαν με άμεσο τρόπο το καθεστώς. Μάλιστα οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές και τα μέλη των αναρίθμητων αντιδικτατορικών οργανώσεων στην Ελλάδα φαίνεται να τονίζουν συχνά τη μικρή συμμετοχή της κοινωνίας ενισχύοντας την παραδεδομένη άποψη πως «ο ελληνικός λαός δεν έριξε τη κούνια». Κατά τη γνώμη μας η άποψη αυτή είναι προϊόν τόσο της υποκειμενικής πικρίας και απογοήτευσης των πλέον δραστήριων εκπροσώπων της κοινωνίας πολιτών, όσο και μιας μονοσήμαντης ανάλυσης των γεγονότων με όρους «κατάληψης της Βασιλίας», η οποία αδυνατεί να προσδώσει στα γεγονότα τόσο τη σταδιακή τους εξέλιξη όσο και την αθροιστική τους διάσταση. Αν και το άρθρο ασχολείται με την περίπτωση της Ελλάδας, αναφέρονται στο σημείο αυτό η Πορτογαλία και η Ισπανία, καθώς ένα νοτιοευρωπαϊκό αναλυτικό πλαίσιο παραμένει ιδιαίτερα πρόσφορο για μια συγκριτική μελέτη της πτώσης των δικτατοριών. Η αξία ωστόσο αυτής της σύγκρισης δεν έγκειται τόσο στις ομοιότητες των τριών δημοκρατικών μεταβάσεων, όσο στις μεταξύ τους διαφορές.

Τα τρία μοντέλα μετάβασης έχουν συχνά απασχολήσει συγκριτικά τους μελετητές.¹² Απόρροια αυτής της ενασχόλησης είναι η άμεση ή έμμεση ταύτιση των όρων με τους οποίους η μετάβαση πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα από τη μία πλευρά και στις χώρες της Ιβηρικής από την άλλη. Έτσι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η άποψη που θέλει τα γεγονότα στην Κύπρο να ευθύνονται για την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος, παραλλήλως άμεσα την ελληνική με την πορτογαλική εμπειρία, όπου η πτώση του καθεστώτος σχετίστηκε με τη στρατιωτική ήττα στην Αφρική. Η άποψη αυτή έχει τις ρίζες της στην ανάδειξη από τους Linz & Stepan της «στρατιωτικής ήττας» ως παράγοντα δημοκρατικής μετάβασης.¹³ Το ερώτημα που ανακύπτει ευθέως είναι το εξής: γιατί δεν έπεσε η κούνια αμέσως μετά τα στρατιωτικά γεγονότα στην Κύπρο; Ποιος ήταν ο φορέας που καθιστούσε επιτακτική την επάνοδο των πολιτικών; Η ίδια θεωρία περιέχει επίσης και την παραδοχή ότι οι ΗΠΑ πίεσαν την ελληνική κούνια να «τελειώσει» το θέμα με την Κύπρο εξασφαλίζοντας τη ναυτοποίηση του νησιού. Ωστόσο παραμένει ασαφής ο λόγος για τον οποίο οι ΗΠΑ απέσυραν την υποστήριξή τους προς το καθεστώς, όπως ακριβώς διατείνεται αυτή η θεωρία, αφού η κούνια εκπλήρωσε τον κοινό στόχο. Μια λογική εξήγηση θα μπορούσε να είναι πως οι ΗΠΑ επιχειρούσαν να αποφύγουν μια γενικευμένη σύρραξη μεταξύ δύο μελών του ΝΑΤΟ κοντά στη Μέση Ανατολή. Η εξήγηση αυτή ωστόσο δεν απαντά στο γιατί χρειαζόταν, εκτός από την αμερικανική παρέμβαση, και αντικατάσταση των στρατιωτικών από τους πολιτικούς. Από την άλλη γιατί αυτή η κούνια, που σκλήρυνε τη στάση της μετά το Πολυτεχνείο υπό την ηγεσία του Ιωαννίδη, να ανακρούσει πρύμναν, να παραδώσει τα όπλα; Λόγω της εθνικής καταστροφής στην Κύπρο; Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται στην ευσυνειδησία των δικτατόρων και ως εκ τούτου είναι πηθικολογικής τάξης, γι' αυτό και ανεπαρκές.

12. Η βιβλιογραφία που πραγματεύεται συγκριτικά τον νοτιοευρωπαϊκό εκδημοκρατισμό είναι τεράστια. Ενδεικτικά βλ. J.J. Linz - A.C. Stepan, *Breakdown of Democratic Regimes*, ό.π.· των ίδιων, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, ό.π.· G.A. O'Donnell - P.C. Schmitter - L. Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*, ό.π.· S.P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, The Julian J. Rothbaum Distinguished Lecture Series, τόμ. 4, University of Oklahoma Press, Norman 1991· R. Gunther - N.P. Diamandouros - H-J. Puhle, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, ό.π.· G. Pridham, *The Dynamics of Democratization : A Comparative Approach*, Continuum, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000.

13. J.J. Linz - A.C. Stepan, *The Breakdown of Democratic Regimes*, ό.π., σ. 57-60.

Όσον αφορά την περίπτωση της Πορτογαλίας, θυμίζουμε ότι ο κρίσιμος παράγοντας στη διαδικασία πώσης του καθεστώτος ήταν η ριζοσπαστικοποίηση του στρατεύματος προς τα αριστερά, ύστερα από την αποτυχία του στην Αφρική. Αυτό άλλωστε είναι και το στοιχείο που διαφοροποιεί ευθέως τις δύο καταρρεύσεις. Μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε πως ένα γεγονός τέτοιας βαρύτητας δεν θα ήταν δυνατόν να αφήσει αδιάφορο ένα στρατοκρατικό καθεστώς της Νότιας Ευρώπης, αλλά θα αποτελούσε σημαντικότατο παράδειγμα προς αποφυγή για την κυβέρνηση Ιωαννίδη. Μια ανάλογη με την Πορτογαλία εξέλιξη θα μπορούσε να λάβει χώρα στην περίπτωση της στρατιωτικά πτπημένης Ελλάδας, με την είσοδο στο στράτευμα χιλιάδων δημοκρατών πολιτών που είχαν υποστεί την καταπίεση του δικτατορικού καθεστώτος για επτά χρόνια. Τέτοια εξέλιξη άλλωστε δεν ήταν έξω από τις αναλύσεις των στρατιωτικών και λοιπών ελίτ της χώρας, καθώς το στράτευμα είχε ήδη αποτελέσει πηγή αμφισβήτησης για το καθεστώς. Στις τάξεις αυτής της κατεχόμενη πηγής της δικτατορικής εξουσίας εκδηλώθηκε το βασιλικό αντικίνημα του Δεκεμβρίου 1967, υποδεικνύοντας την ύπαρξη μερίδας αξιωματικών που αντιτίθεντο στα σχέδια των συνταγματάρχων. Η ύπαρξη συνωμοτικής ομάδας δημοκρατικών αξιωματικών του Ναυτικού και η αποστασία του αντιτορπιλικού «Βέλος» αποτέλεσε μνημείο της αντιδικτατορικής δράσης στην Ελλάδα. Επιπλέον με τη συγκρότηση οργανώσεων όπως η «Ένωση Εθνικής Σωτηρίας», οι «Υπερασπιστές της Ελευθερίας» και οι «Ελεύθεροι Έλληνες» το στράτευμα, τμήμα του κράτους, αποτέλεσε και πεδίο δραστηριότητας ομάδων που έδρασαν εναντίον του.

Οι κατά κανόνα βασιλόφρονες αξιωματικοί που συγκροτούσαν τις οργανώσεις αυτές παρά τις αρχικές επιφυλάξεις τους ήταν ήδη σε τροχιά συνεργασίας με κεντρικούς συναδέλφους τους και αρκετούς προερχόμενους από τον ΑΣΠΙΔΑ.¹⁴ Η τάση αυτή έφτιασε να υπονομεύει σε τέτοιο βαθμό τις παραδοσμένες προδικτατορικές πολιτικές ταυτότητες, ώστε τελικά δόθηκε η «έγκριση για συνεργασία με όλους μπηδέ των κομμουνιστών εξαιρουμένων».¹⁵

14. Για τη στάση των «εθνοκφρόνων» αντιδικτατορικών ομάδων που έδρασαν πέριξ και εντός του στρατεύματος έναντι των αριστερών αντιδικτατορικών οργανώσεων βλ. Ν. Μπαλιά, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ήπρας: Μαρτυρίες», στο Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης, επιμ., *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές Πρακτικές-Ιδεολογικός Λόγος-Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

15. Στο ίδιο, σ. 204., όπου ο στρατηγός Πανουργιάς αφηγείται την πορεία των διαπραγματεύσεων των «Ελευθέρων Ελλήνων» με τις υπόλοιπες αντιδικτατορικές οργανώσεις.

Το παρωνύμιο «βασιλοκομμουνιστές» που αποδόθηκε στην οργάνωση των «Ελευθέρων Ελλήνων» στηρίχθηκε ακριβώς σε αυτή τους τη στάση, με την καθεστωτική εφημερίδα *Νέα Πολιτεία* να σημειώνει χαρακτηριστικά στις 31 Αυγούστου 1969: «Υπό αποστράτων, παλαιοκομμουνιστών και κομμουνιστών εσχεδιάζεται ανατροπή της Εθνικής Κυβερνήσεως».¹⁶

Οι «μετατοπίσεις» αυτές στο πεδίο των συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων οδήγησαν μεταξύ άλλων και στη συγκρότηση τον Φεβρουάριο του 1971 του «Εθνικού Αντιστασιακού Συμβουλίου» από τις δυνάμεις του ΠΑΜ, της Δ.Α., των «Ελευθέρων Ελλήνων» και των «Υπερασπιστών της Ελευθερίας». Όπως εύγλωπτα έχει λεχθεί, «η συστοίχιση στο αντιδικτατορικό μέτωπο πολιτικών δυνάμεων και προσώπων διαφορετικής κομματικής προέλευσης, οι αντιδικτατορικές παρέες και η εμπειρία της φυλακής, της εκτόπισης, των διώξεων και των βασανισμών δημιούργησαν ωσμώσεις και υποχώρηση των βεβαιοτήτων που είχαν προέλθει από τις εμπεδωμένες νοοτροπίες».¹⁷

Σε αυτό το πλαίσιο δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις συνεργασίας παράνομων αντιστασιακών οργανώσεων με αντιφρονούντες αξιωματικούς.¹⁸ Η ύπαρξη λοιπόν τέτοιων (διαφορετικών μεταξύ τους) περιπτώσεων μέσα στα ίδια τα σπλάχνα του στρατού ήταν γνωστή στους συνταγματάρχες, οι οποίοι με την απομάκρυνση αξιωματικών που θεωρούνταν «επίφοβοι» συνειδητά και εξαρχής προσπάθησαν να αποφύγουν την πιθανότητα δημιουργίας ενός «ένοπλου» τμήματος της κοινωνίας πολιτών, προερχόμενου από κάποια κίνηση είτε των ίδιων των αξιωματικών είτε των απλών στρατιωτών με αντιστασιακή δράση. Ενδεικτικά, μόνο στον στρατό ξηράς κατά την πρώτη τριετία από την επιβολή του πραξικοπήματος, αποστρατεύονται 970 συνολικά αξιωματικοί, αριθμός πρωτοφανής στα στρατιωτικά χρονικά, που μαρτυρά αν μη τι άλλο πως οι πραξικοπηματίες δεν θεωρούσαν δεδομένη την υποστήριξη του συνόλου των συναδέλφων τους.¹⁹

16. Δ. Παπαδημητρίου, «Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος», στο Β. Καραμανωλάκης, επιμ., *Η Στρατιωτική Δικτατορία 1967-1974*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2012, σ. 139.

17. Στο ίδιο, σ. 135.

18. Βλ. ενδεικτικά Β. Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*, σ' εκδ., εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 61-69, 100-101 για τις διασυνδέσεις της Δ.Α. με αξιωματικούς του στρατού. Βλ. επίσης το κεφάλαιο «Τα κινήματα στο στράτευμα».

19. Ν. Μπαλά, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ξηράς: Μαρτυρίες», *ό.π.*, σ. 205.

Μια επιπρόσθετη λειτουργία του στρατού, τόσο προδικτατορικά, όσο και κατά τη διάρκεια της επταετίας, ήταν η συστηματική χρήση του ως «αναμορφωτηρίου», ως «χώρου υποδοχής» μελών της κοινωνίας πολιτών με αντικαθεστωτική δράση. Οι επιστρατεύσεις φοιτητών πριν από τα γεγονότα της Νομικής είχαν αυτήν ακριβώς τη στόχευση, την ένταξη δηλαδή αντιφρονούντων στον σκληρό πυρήνα του καθεστώτος, στο ελεγχόμενο πλαίσιο του στρατεύματος. Η πρακτική της μετακίνησης των αριστερών πολιτών ήταν ευρέως διαδεδομένη, με σκοπό να αποφεύγεται η οργάνωσή τους εντός του στρατεύματος, «αλλά είδανε ότι όπου πηγαίνανε κάνανε προπαγάνδα και ήτανε χειρότεροι και τις σταμάτησαν τις μετακινήσεις», θυμάται ο Αντώνης Σαχπεκίδης που υπηρέτησε εκείνη την περίοδο.²⁰ «Γενικά ήτανε λίγο φοβισμένοι με τους νέους», συνεχίζει ο ίδιος, «και δεν είχαν άδικο. Όταν εγώ παρουσιάστηκα στην Κόρινθο και ήταν και εκείνη η χρονιά που έπρεπε να στρατευτούμε πολλοί, στους 2.500 στρατιώτες εγώ αναγνώριζα τουλάχιστον τους 1.500 ότι ήταν από τη φάρα τη δική μου. Ξέρανε τι είχανε δηλαδή. Ότι είναι όλοι λίγο-πολύ μπλεγμένοι».

Οι φόβοι λοιπόν του καθεστώτος για απείθεια του στρατεύματος δεν ήταν καθόλου αβάσιμοι και επανήλθαν με την επιστράτευση που ακολούθησε την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και τη μαζική ένταξη στο στράτευμα μεγάλου αριθμού δημοκρατών πολιτών, η οποία δημιούργησε εκ νέου τις προϋποθέσεις για επανεμφάνιση αμφισβητησιακών καταστάσεων.

Ο δεύτερος παραλληλισμός της ελληνικής εμπειρίας συνδέεται με τη θεωρία των ελίτ και παραπέμπει στη «συμφωνημένη μετάβαση» της Ισπανίας, όπου μια μερίδα της ελίτ άλλαξε στρατόπεδο, διαπραγματεύθηκε και εγγυήθηκε τη μετάβαση. Συχνά μάλιστα ο ρόλος του Κ. Καραμανλή ταυτίζεται με εκείνον του Suarez στην Ισπανία. Πέρα από το γεγονός πως ο τελευταίος υπήρξε ο αρχηγός του καθεστωτικού Movimiento, σε αντίθεση με τον Καραμανλή ο οποίος δεν κατείχε κυβερνητική θέση από το 1963, υπάρχει και μια ακόμη ουσιώδης διαφορά στις δύο εκδοχές της μετάβασης: στην περίπτωση της Ελλάδας δεν υπήρξε διαπραγμάτευση, αλλά ουσιαστικά μια παράδοση του δικτατορικού καθεστώτος όχι απλώς άνευ όρων αλλά με δυσμενείς συνθήκες για τους πραξικοπηματίες. Η κυβέρνηση Καραμανλή συγκροτήθηκε με την προϋπόθεση ότι θα είχε τον απόλυτο έλεγχο του στρατεύματος, το οποίο όφειλε να απέχει από οιαδήποτε εμπλοκή

20. Συνέντευξη με τον Αντώνη Σαχπεκίδη, Σάββατο 28 Ιανουαρίου 2012, Άνω Τούμπα, Θεσσαλονίκη.

στα της κυβέρνησης.²¹ Οι Linz & Stepan αναφέρουν: «ανήμποροι να ανταποκριθούν [στις συνθήκες] και εντός 72 ωρών από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, η χούντα των συνταγματάρχων επανέφερε την ιεραρχία στο στρατεύμα και ξεκίνησε τις διαπραγματεύσεις για την επιστροφή του συντηρητικού πολιτικού γκέιτ Κωνσταντίνου Καραμανλή».²²

Η διατύπωση αυτή ωστόσο είναι προβληματική για δύο λόγους: πρώτον, ο Ιωαννίδης δεν αποποιήθηκε οικειοθελώς την εξουσία, παρά μετά από πίεση του στρατηγού Γκιζίκι, ο οποίος δεν υπήρξε στέλεχος της δικτατορίας με ουσιαστική εξουσία (αν και ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας ήταν τύποις ιεραρχικά ανώτερος από τον Ιωαννίδη), και των αρχηγών των τριών Όπλων, οι οποίοι μπροστά στις δυνάμεις της ΕΣΑ που πρόσκειντο στον «αφανή δικτάτορα» δεν είχαν πραγματική δύναμη.²³ Επομένως η μεταβατική διαδικασία δεν ξεκίνησε από τα ίδια τα σπλάκνα του δικτατορικού καθεστώτος, όπως συνέβη στην περίπτωση της Ισπανίας.

Δεύτερον η «λύση Καραμανλή» επιλέχθηκε αντί μιας κυβέρνησης των φανερά αντιχουντικών Κανελλόπουλου-Μαύρου ή του Αβέρωφ, ο οποίος κατά τη διάρκεια της επατείας είχε διατηρήσει αμφιλεγόμενη στάση «μεσολαβητή» με το καθεστώς. Αν υποθέσουμε ότι ένας γενικός ξεσηκωμός, σε περίπτωση που ο Αβέρωφ αναλάμβανε την εξουσία, ή μια εύκολη επικράτηση των ριζοσπαστικότερων στοιχείων με ορατούς κινδύνους για τους πραξικοπηματίες, σε περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης από τους

21. T. Veremis, «Greece: Veto and Impasse, 1967-1974», στο C.S. Clapham - G. Philip, επιμ., *The Political Dilemmas of Military Regimes*, Croom Helm, Λονδίνο 1985, σ. 41.

22. J.J. Linz - A.C. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, ό.π., σ. 130-31 (σε μετάφραση των γραφόντων).

23. Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Σ. Ψυχάρης, *Τα παρασκήνια της Αλλαγής*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, Αθήνα 2010, σ. 159-72 και Γ. Μπονάνος, *Η Αλήθεια, 21η Απριλίου, 25η Νοεμβρίου, Κυπριακόν*, Αθανάσιος Χρηστάκης, Αθήνα 1986, σ. 273. Όπου μεταξύ άλλων ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων αναφέρει: «Ο Ιωαννίδης, παρά την αποδυνάμωσίν του με το φιλελεύθερο πνεύμα που είχε πλέον κατακλύσει τις Ενόπλους Δυνάμεις μετά την επιστράτευσιν, εξηκολούθει να έχη ακόμα ισχυρά ερείσματα μεταξύ των αξιωματικών και ιδιαιτέρως εντός του Αρχηγείου, διέθετε μεγάλην δύναμιν. Ήτο βέβαιον, ότι εάν πληροφόρητο ότι οι Αρχηγοί είχαν μυστικώς συνεννοηθή να τον παραμερίσουν και να οδηγήσουν εις εξομόλυνσιν της καταστάσεως, τού ήτο εύκολον μέ ένα νεύμα του μόνον, να μάς ενταφιάση στόν περίβολον του Αρχηγείου. Και τότε το πάν θα εκάνετο».

Κανελλόπουλο-Μαύρο, έμοιαζαν αρκετά πιθανά ενδεχόμενα, γίνεται κατανοητό γιατί ο αποστασιοποιημένος, πλην συντηρητικός και αποδεδειγμένα αντικομμουνιστής Καραμανλής προβλήθηκε ως η επικρατέστερη λύση.

Συνοψίζοντας τη σύγκριση των τριών νοτιοευρωπαϊκών εμπειριών θυμίζουμε ότι η ελληνική μετάβαση συντελέστηκε μετά τα γεγονότα της Πορτογαλίας και η ισπανική *reforma/truptura pactada* προέκυψε αντίστοιχα αφού είχαν συντελεστεί τόσο η πορτογαλική όσο και η ελληνική. Η ελίτ στην Ελλάδα δεν είχε την πολυτέλεια του χρόνου να εισηγηθεί η ίδια τους όρους της μετάβασης, όπως συνέβη στην ισπανική περίπτωση, πόσω μάλλον υπό την απειλή μιας «επανάληψης» της πορτογαλικής ριζοσπαστικοποίησης του στρατεύματος, ενδεχόμενο που η επιστράτευση του 1974 καθιστούσε πιθανό.

Το ερώτημα «τι ανέτρεψε τη δικτατορία» περιέχει την αξίωση για μία και μόνη απάντηση. Στην ιστορία βεβαίως οι μονοπαραγοντικές εξελίξεις που αφορούν κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα είναι σπανιότητες, αν όχι ανύπαρκτες. Εάν ωστόσο το ερώτημα επιμένει να τίθεται με απόλυτους όρους, θεωρούμε ως το καταλυτικό γεγονός την επιστράτευση του 1974 –πρόκειται για την «ικανή συνθήκη» μέσα σε ένα πλήθος «αναγκαίων συνθηκών». Εξηγούμαστε: χωρίς την ήπια στο στρατιωτικό μέτωπο δεν θα γινόταν επιστράτευση. Χωρίς όμως την επιστράτευση η κατάρρευση του καθεστώτος δεν μας φαίνεται πιθανό ότι θα λάμβανε χώρα ούτε στον ιστορικό χρόνο ούτε με τον τρόπο που τελικά πραγματοποιήθηκε. Προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα μπορούμε να πούμε πως η αιτιώδης αλληλεπικάλυψη των ιστορικών γεγονότων εκτείνεται στο παρελθοντικό άπειρο: αμφότερα τα γεγονότα –τόσο η τουρκική εισβολή και η επικράτηση των τουρκικών στρατευμάτων στη Βόρεια Κύπρο, όσο και η συνεπακόλουθη γενική επιστράτευση, στην οποία το καθεστώς Ιωαννίδη αναγκάστηκε να προχωρήσει– δεν είναι ιστορικά απομονωμένα. Συνδέονται για παράδειγμα άμεσα με την απόρριψη του πειράματος Μαρκεζίνη και τη φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου που αχρήστευσε την κυβέρνηση Παπαδόπουλου και άνοιξε τον δρόμο μιας άλλης, υπό τον ταξίαρχο Ιωαννίδη.²⁴ Υπ' αυτό το πρίσμα απορρίπτοντας τις μονοσήμαντες θεωρήσεις των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών, το

24. Βλ. στο ίδιο, σ. 133-34 όπου ο στρατηγός Μπονάνος υποστηρίζει πως τα γεγονότα του Πολυτεχνείου επέσπευσαν το προσχεδιασμένο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, εν όψει της κήρυξης στρατιωτικού νόμου από το καθεστώς του Παπαδόπουλου, ο οποίος θα δυσχέρανε τα σχέδια των νέων πραξικοπηματιών.

κείμενο αυτό επιχειρεί να αποδώσει στις συλλογικές δράσεις το πραγματικό ιστορικό τους βάρος και να υπογραμμίσει την αθροιστική και σταδιακή τους διάσταση.

Για να γίνει πιο κατανοητή η σημασία μιας ανάλυσης σε ένα μεσο-επίπεδο, θα ήταν χρήσιμο να δούμε κάποια από τα χαρακτηριστικά της ιστορικής περιόδου για την οποία γίνεται λόγος και ιδιαίτερα των τελευταίων ωρών της δικτατορικής διακυβέρνησης: στον χρόνο κατά τον οποίο λαμβάνει χώρα η επιστράτευση δεν κλιμακώνονται τα γεγονότα στο στρατιωτικό, αλλά στο πολιτικό μέτωπο. Η στρατιωτική κατοχή του βόρειου τμήματος της Κύπρου από τα τουρκικά στρατεύματα είχε ήδη συντελεστεί, χωρίς να υπάρξουν έμπρακτες λαϊκές αντιδράσεις στο άκουσμά της και όλα έδειχναν πως επέκειτο ανακωχή στο στρατιωτικό μέτωπο.²⁵

Οι δικτάτορες επικεντρώνονται τότε στην ίδια την ύπαρξη του καθεστώτος προσπαθώντας να διερευνήσουν τις δυνατότητες διατήρησής του. Γιατί συνέβαινε αυτό; Ποιος απειλούσε το καθεστώς; Γιατί οι ανώτατοι αξιωματικοί βιάζονταν να μεταβιβάσουν την εξουσία στους πολιτικούς και δη στον Καραμανλή; Είναι λογικό το συμπέρασμα πως στις αναλύσεις των κυβερνώντων δεν ετίθετο επιτακτικά η απειλή των παράνομων δικτύων της Αριστεράς, τα οποία είχαν σχεδόν στο σύνολό τους εξαρθρωθεί, ούτε το μαζικό φοιτητικό κίνημα, το οποίο μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είχε επανέλθει στα επίπεδα του 1967. Οι κρατούντες δεν φοβούνταν τις δυνητικές απειλές εκ μέρους του κινήματος, όπως σύμφωνα με τη θέση του Σ. Σεφεριάδη τις φοβόταν ο Καραμανλής, όταν ανέλαβε την κυβέρνηση.²⁶ Από την άλλη πλευρά σωστά ο Βερναρδάκης θεωρεί ότι τη στιγμή άφιξης του Καραμανλή έλειπε η ηγεσία που θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα ανατρεπτικό μαζικό κίνημα.²⁷ Διενεργώντας ωστόσο μια σειρά από συνευξείς –μεταξύ άλλων και με επίστρατους του 1974– συλλέξαμε στοι-

25. Το ενδεχόμενο της ανακωχής ήταν ευρέως διαδεδομένο στις τάξεις των ανώτερων και ανώτατων αξιωματικών, ώρες πριν από τη συνάντηση των αρχηγών του στρατού και του δικτάτορα Ιωαννίδη στο γραφείο του Προέδρου της Δημοκρατίας. Βλ. Σ. Ψυχάρης, *Τα Παρασκήνια Της Αλλαγής*, ό.π., σ. 154.

26. Σ. Σεφεριάδης, «Ο άδηλος ρόλος των συλλογικών δράσεων στην ελληνική καθεστωτική αλλαγή (1974). Προκαταρκτικές σκέψεις για το Πολυτεχνείο», ό.π.

27. Χ.Δ. Βερναρδάκης, «Οι στρατηγικές πολιτικοποίησης της Δικτατορίας μετά το πείραμα Μαρκεζίνης», ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «The Transition from Dictatorship to Democracy in Portugal, Spain and Greece», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 18-19 Ιουνίου 2009.

χεία που προβάλλουν μια διαφορετική υπόθεση: το ενδεχόμενο η κούνια να αντιμετώπιζε το ίδιο το γεγονός της επιστράτευσης ως απειλή πρώτου βαθμού και συνθήκη ικανή για την πολιτειακή αλλαγή. Αναλάβαμε με λίγα λόγια την ερευνητική πρόκληση που ο Αντώνης Λιάκος εισηγήθηκε σε πρόσφατη μαρτυρία του για τα σχετικά γεγονότα:

«Η στιγμή όμως έχει τη σημασία της. Κι εκείνη η στιγμή κενού, ανάμεσα σε ένα καθεστώς που δεν υπήρχε πλέον και σε ένα άλλο που δεν είχε γεννηθεί ακόμη, έχει να κάνει με μια άλλη ιστορία που θα πρέπει κάποτε να διερευνησουμε πιο συστηματικά. Ποια ήταν η κατάσταση του στρατού στις μονάδες μετά την επιστράτευση; Ποια σχέση έχει αυτή η κατάσταση με την άτακτη εγκατάλειψη της εξουσίας από τους στρατιωτικούς; Τι συνέβη στις μονάδες στο πέρασμα από τη μία εξουσία στην άλλη;».²⁸

Ας δούμε όμως πώς περιγράφει εκείνες τις στιγμές ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου για τα γεγονότα, ο δημοσιογράφος, παρεπιδημών στα γραφεία όπου πάρθηκαν οι κρίσιμες αποφάσεις, Σταύρος Ψυχάρης:

«Μια βδομάδα πριν δεν θα υπήρχε αμφιβολία: η ομάδα Ιωαννίδη ασκούσε σχεδόν απόλυτο έλεγχο στις ένοπλες δυνάμεις. Τώρα όμως, επτά ημέρες από το πραξικόπημα στην Κύπρο και λίγα 24ωρα μετά την τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο, πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. Πρώτα-πρώτα δεκάδες χιλιάδες επιστρατευμένοι Έλληνες έχουν καταταχθεί στις ένοπλες δυνάμεις και είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν θα υπακούσουν σε διαταγές των “ολίγων αφρόνων”».²⁹

Η γενική εικόνα από το εσωτερικό της κούνιας προδίδει μια έντονη αποδιοργάνωση, καθώς ο Ιωαννίδης παρέμενε κυρίαρχος με τη στήριξη των «μικρών» και την υπακοή των ανωτέρων του.³⁰ Η «συνωμοσία των στρατηγών» εναντίον του συνιστούσε σαφώς διάσπαση της στρατιωτικών ελίτ, και θα μπορούσε ενδεχομένως από μόνη της να αποτελέσει φορέα της μετάβασης υπό μια υποθετική εναλλακτική εξέλιξη. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Ψυχάρης, ούτε αυτοί οι ανώτατοι αξιωματικοί μπόρεσαν να επιβάλουν τους όρους μιας πραγματικής διαπραγμάτευσης:

28. Α. Λιάκος, «Στρατιώτης τον καιρό του Πολυτεχνείου», *Χρόνος* (online περιοδικό), τχ. 7, Νοέμβριος 2013.

29. Σ. Ψυχάρης, *Τα παρασκόνια της Αλλαγής*, ό.π., σ. 25.

30. Βλ. και τη γλαφυρή περιγραφή που κάνει ο Ψυχάρης, στο ίδιο, σ. 44-45, 119.

«Αυτή η συνωμοσία δεν απέβλεπε στην απροσδόκητη λύση που δόθηκε το απόγευμα της 23^{ης} Ιουλίου. [...] Το ποτάμι είχε ξεκινήσει και θα έπνιγε όποιον τολμούσε να αντισταθεί στον ρου που ακολουθούσε. Γι' αυτό και δεν υπήρξε αντίδραση από εκείνους που κάθε άλλο παρά ήθελαν την αλλαγή ή από εκείνους που ήθελαν κάποια άλλη "προσχεδιασμένη" μεταβολή».³¹

Απ' ότι φαίνεται, κάποιοι Αμερικανοί ενθάρρυναν τον Ιωαννίδη να προχωρήσει σε πραξικόπημα στην Κύπρο.³² Το πραξικόπημα πραγματοποιήθηκε στις 15 Ιουλίου 1974. Η τουρκική εισβολή άρχισε στις 20 Ιουλίου. Η απόφαση των στρατηγών να προχωρήσουν σε «πολιτικοποίηση» πάρθηκε το μεσημέρι της 21^{ης} Ιουλίου.³³ Οι στρατηγοί πήραν αυτή την απόφαση στο εξής πλαίσιο: στην Κύπρο η κατάσταση ήταν δραματική, στην Αθήνα δεν υπήρχε κυβέρνηση και «στις ένοπλες δυνάμεις επικρατούσε φανερός αναβρασμός, καθώς χιλιάδες επίστρατοι με πολλή καχυποψία στέκονταν απέναντι στους αξιωματικούς, που δεν τολμούσαν να αναφέρουν τη φράση "21^η Απριλίου"».³⁴ Τα πράγματα ακολούθως κύλησαν πολύ γρήγορα. Ειδικά η πτώση της Κερύνειας στις 22 Ιουλίου ισοδυναμούσε με πράξη εθνικής προδοσίας εκ μέρους των χουντικών, γι' αυτό άλλωστε και η είδησή της προκάλεσε σοκ.³⁵ Το πρωί της ίδιας μέρας κυκλοφορούσε μια προκήρυξη 250 αξιωματικών από τη Βόρεια Ελλάδα, οι οποίοι διακήρυτταν ότι μόλις περνούσε η ελληνοτουρκική κρίση θα εξόντωναν τη χούντα, ενώ κυκλοφορούσαν έντονα φήμες ότι οι επιστρατευμένοι «όλη μέρα βρίζουν όποιον αξιωματικό βρουν μπροστά τους».³⁶ Οι φήμες περί επικείμενης ανατροπής της χούντας είχαν φτάσει και στα αυτιά του κόσμου που έπαιρνε τηλεφωνα στις εφημερίδες να ενημερωθεί σχετικά.³⁷ Στη συνέχεια οι στρατηγοί επέδειξαν παροιμιώδη βιασύνη στην προσπάθειά τους να μεταβιβάσουν την εξουσία σε πολιτική κυβέρνηση.³⁸ Ό,τι ακολούθησε προσδιορίστηκε από τη διάσταση στο εσωτερικό της στρατιωτικής ελίτ. Το γεγονός όμως ότι η

31. Στο ίδιο, σ. 26.

32. Στο ίδιο, σ. 74-75.

33. Στο ίδιο, σ. 121-123, όπου παρατίθεται η σχετική συζήτηση.

34. Στο ίδιο, σ. 124.

35. Στο ίδιο, σ. 146-148.

36. Στο ίδιο, σ. 153-155.

37. Στο ίδιο, σ. 156.

38. Στο ίδιο, σ. 159 κε.

«μικρή κούνια» δεν αγωνίστηκε σχεδόν καθόλου να διατηρήσει την εξουσία μάς υποχρεώνει να συμπεριλάβουμε στους παράγοντες που οδήγησαν στην πώση του καθεστώτος και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τον εαυτό τους που επέδειξαν ο Ιωαννίδης και οι υποστηρικτές του. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία καθώς οι τελευταίοι δεν συμφωνούσαν με τη λύση που προκρίθηκε. «Μια νέα “κυβέρνηση” ανδρικήλων φαίνεται ότι ήταν η ενδόμυχη επιθυμία ορισμένων από αυτούς».³⁹ Οι πολιτικοί που κλήθηκαν να σχηματίσουν κυβέρνηση δεν δέχθηκαν καν να διατηρήσουν στις θέσεις τους τους υπουργούς Εθνικής Άμυνας, Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξεως, όπως τους είχε αρχικά ζητήσει ο στρατηγός Γκιζίκης.

Για να επιβεβαιώσουμε τον πραγματικό κίνδυνο που συνιστούσε η επιστράτευση για το καθεστώς αξιοποιήσαμε, όπως αναφέρθηκε ήδη, πληροφορίες που συλλέξαμε από αγωνιστές της περιόδου στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας, αλλά και πληροφορίες από κατατεθειμένες μαρτυρίες επίστρωτων και αξιωματικών της κούνιας. Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα που αποκομίσαμε, δύο ήταν οι κύριοι τρόποι με τους οποίους η επιστράτευση απείλησε το καθεστώς: α) Οι αξιωματικοί φοβούνταν τους φαντάρους οι οποίοι δεν επιδείκνυαν καμία διάθεση να τους υπακούσουν· και β) η κοινωνία έμαθε για την αδυναμία και τη διάλυση του στρατού, ενώ δεχόταν και τις επιπτώσεις σε όλες τις κοινωνικές δραστηριότητες από την επιστράτευση του άρρενα πληθυσμού, με αποτέλεσμα το πλήθος να πυκνώνει στους δημόσιους μαζικούς χώρους εν αναμονή ειδήσεων ή πρωτοβουλιών για δράση.

Τα παραπάνω, θυμίζουμε, συνέβαιναν υπό το βάρος μιας ήδη ριζοσπαστικοποιημένης κοινωνίας, η οποία κυρίως μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου είχε αποσύρει εντελώς την όποια στάση ανοχής απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς και καλούνταν τώρα να πάρει τα όπλα για την προστασία της πατρίδας.

Ο Γιάννης Κοροβέσης δίνει την εξής εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα τις μέρες της επιστράτευσης:

«Από τη στιγμή που ο κόσμος που ήτανε στο Πολυτεχνείο μπήκε μέσα στο στρατό, στην επιστράτευση, είπε “εμείς δεν πολεμάμε γι’ αυτούς. Θα σας καθαρίσουμε [...]”. Πράγμα το οποίο δεν το λένε. Δεν το λέει κανένας αυτό. Αυτοί που επιστρατεύσανε ήτανε μέχρι 40 χρονών. Μπαίνοντας λοιπόν αυτοί [στο στράτευμα], που ήταν η γενιά που μεγάλωσε στη

39. Στο ίδιο, σ. 174.

διάρκεια της χούντας, και βλέποντας μια διαλυμένη ιστορία, είπε “μαλάκες, έτσι και κουνηθείτε θα σας [πολεμήσουμε] εμείς με τα όπλα που μας δώσατε”. Αυτό δεν είναι που το λέω εγώ. Το είπαν σε αξιωματικούς, το είπαν σε έφεδρους. Η σύνθεση του στρατεύματος άλλαξε. [...] Αυτό το φοβήθηκε και ο Ιωαννίδης και οι Αμερικάνοι. Εκεί ο στρατός παρέδωσε τρέχοντας, γιατί φοβήθηκε μη γίνει κάτι άλλο πολύ πιο σοβαρό. Οι μαρτυρίες λένε: τότε οι αξιωματικοί ήταν έφεδροι, δηλαδή πολίτες που είχαν εμπειρία της χούντας. [...] Είναι αγανακτισμένοι: “Σκοτώσατε τα παιδιά, κάνατε ό,τι κάνατε, μας φέρατε κι εδώ μέσα χωρίς οργάνωση”. [...] Από τη στιγμή που μπαίνεις μέσα και έχεις δηλαδή 10 φαντάρους και σου φέρνουν 15 πολίτες... καταλαβαίνεις ότι εκεί δεν ελέγχεται το πράγμα. Επιπλέον, είναι σε σύγκρουση Ιωαννιδικοί και Παπαδοπουλικοί. Ο κόσμος αντίθετος και ο στρατός διαλυμένος. Είναι κίνδυνος άμεσος για κατάρρευση του καθεστώτος. Οι αξιωματικοί ήταν χεσμένοι. Τσιμουδιά. Καθόταν ο κόσμος μέσα στο στρατόπεδο χωρίς φαί, με πολιτικά. Ούτε στολές δεν είχανε. Επαγγελματίες που είχανε αφήσει τις οικογένειές τους, τα παιδιά τους».⁴⁰

Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνει και ο Θόδωρος Μαλικιώσης, που εκείνες τις μέρες έψαχνε σε όλα τα στρατόπεδα τον κουνιάδο του.

«Πήραν όλοι όπλα. Δεν λειτούργησαν τα γραφεία του στρατού που απομόνωναν τους αριστερούς. [...] Ο στρατός είχε παραδοθεί τελείως στον κόσμο. Δηλαδή αν υπήρχε ένα συγκροτημένο επαναστατικό υποκείμενο... Όχι υπερβολικά πράγματα, γιατί αυτό ενδεχομένως να φούντωνε. Η αίσθηση που δημιουργήθηκε στον κόσμο: πρώτα απ’ όλα υπήρχε μια ριζική μεταβολή της συμπεριφοράς – αυτοί οι επικεφαλής των μονάδων είχανε γίνει αρνάκια. Προσπαθούσαν να μην οξύνουν τα πράγματα, να μην έρθουν σε συγκρούσεις με τους απλούς στρατιώτες. Είχανε χάσει τα αυγά με τα πασχάλια. Δεν ήτανε καθόλου προετοιμασμένοι για αυτή την υπόθεση. Δεν ξέρω κεντρικά τι κατευθύνσεις είχανε, αλλά νομίζω πως συνολικά σε όλον τον κορμό υπήρχε αυτή η αναστάτωση. [...] Μέσα στους στρατευμένους ήταν και σύντροφοι που είχαν φυλακιστεί, βασανιστεί, ήταν σε οργανώσεις. Η συμπεριφορά των αξιωματικών ήτανε ήπια. Ο τσαμπουκάς του λοχαγού και του λοχία δεν υπήρχε. Θυ-

40. Συνέντευξη με τον Γιάννη Κοροβέση, Πέμπτη 19 Απριλίου 2012, Αθήνα.

μάμαι πάντως ένα πλήθος ζωντανό στα κέντρα τα στρατιωτικά, όπου λες και ο απλός κόσμος που ήταν μαζεμένος ήταν ο κυρίαρχος. Από εκεί και πέρα κάποιοι αρμόδιοι αξιωματικοί απλώς δίνανε πληροφορίες. Η μάζα αυτή του κόσμου ήτανε κυρίαρχη».⁴¹

Ανεξάρτητα λοιπόν από το αν οι επίστρατοι ή «ενεργές μειονότητες» στο εσωτερικό τους είχαν στο μυαλό τους να αντιπαρεθούν ένοπλα με τους χουντικούς αξιωματικούς, ξεκινώντας ουσιαστικά μια επανάσταση, το σίγουρο είναι ότι είχαν αρθεί τα προσκόμματα για κάτι τέτοιο και κανείς δεν μπορούσε να το αποκλείσει ως ενδεχόμενο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γιώργος Σταυρόπουλος, επίστρατος του 1974 σε μονάδα της Παιανίας,

«[...] οι αξιωματικοί είχαν εξαφανιστεί, είχανε λουφάξει. Δεν βρίσκαμε αξιωματικούς ανώτερους, μόνο κάτι κατώτερους που μας φερόντουσαν δουλικά. [...] Τους αξιωματικούς αυτούς δεν τους υπολογίζαμε, ό,τι θέλαμε κάναμε. [...] Είχαμε ένα ένστικτο να είμαστε όλοι μαζί ενωμένοι, δεν τολμούσε κανείς να μας πει τίποτα».⁴²

Ο Αντώνης Λιάκος μεταφέρει την ίδια εικόνα από τη μεταφορά του ταγματός του με καράβι από τη Θεσσαλονίκη μέσω Πειραιά με προορισμό την Κύπρο (τελικά άλλαξαν προορισμό για Μυτιλήνη):

«Εκείνο που θυμάμαι πάντως ήταν ότι οι θυμωμένοι επιστρατευμένοι είχαν κλείσει στο σαλόνι τους αξιωματικούς, που δεν τολμούσαν άλλωστε να ξεμυτίσουν [...]. Οι έφεδροι, αγανακτισμένοι όπως ήρθαν, έδωσαν τη χαριστική βολή στην πειθαρχία. [...] Δεν λογάριζαν τους αξιωματικούς και τους έβριζαν ανοικτά. [...] Κυκλοφορούσαν σκοτεινές φήμες για εμφύλια σύρραξη, τις οποίες επέτεινε το γεγονός ότι οι αξιωματικοί είχαν κλειστεί στα βαγόνια τους, αποφεύγοντας τα πολλά-πολλά με τους φαντάρους».⁴³

Αυτή η αναμονή άραγε πόσο μπορούσε να κρατήσει; Αυτή η απειθεία πώς μπορούσε να μετατραπεί πάλι σε πειθήνια στάση; Σε σχέση με αυτά τα

41. Συνέντευξη με τον Θεόδωρο Μαλικιώση, Παρασκευή 20 Ιανουαρίου 2012, Αθήνα.

42. Συνέντευξη με τον Γιώργο Σταυρόπουλο, Τρίτη 15 Ιανουαρίου 2013, Αίγιο.

43. Α. Λιάκος, «Στρατιώτης τον καιρό του Πολυτεχνείου», ό.π.

ερωτήματα, καθώς και με τον προσδιορισμό του εξεγερσιακού δυναμικού εκείνης της στιγμής έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μαρτυρία του Στέργιου Κατσαρού, ο οποίος βρέθηκε επιστρατευμένος στο στρατόπεδο της Πτολεμαΐδας και ως ακροαριστερός διερευνούσε τη δυνατότητα ένοπλης εξέγερσης εκ μέρους των φαντάρων. Γράφει χαρακτηριστικά για το κλίμα που επικρατούσε μεταξύ των επιστράτων:

«Στις συζητήσεις αποκαλύπτονταν αδύναμοι μικροαστοί που μόνη τους έγνοια ήταν πως άφησαν τις δουλειές τους, τις σπουδές τους, τις οικογένειές τους ή ακόμα και το κουζούρι τους. Ωστόσο και μόνο η παρουσία τους στο στρατό δυνάμει μπορούσε να αποτελέσει μια φοβερή βόμβα για το ίδιο το σύστημα. Καταρχάς η ίδια η εμφάνισή τους ήταν ντε φάκτο άρνηση της στρατιωτικής πειθαρχίας. Οι προσπάθειες της ιεραρχίας να αλλάξει αυτή την εμφάνιση συνάντησε αποτελεσματική αντίσταση. Κανένας δεν έκοψε τα μαλλιά ή το μούσι του. Η πατριωτική προπαγάνδα τους άφηνε αδιάφορους. Δεν έβρισκαν κανένα νόημα στον πόλεμο. [...] Παρακολουθούσαν τις ειδήσεις και δεν έκρυβαν την απέχθειά τους για τις πολεμικές συγκρούσεις. Ήταν φανερό ότι σε περίπτωση σύρραξης, οι λιποταξίες καθώς και οι εκτελέσεις αξιωματικών θα έπαιρναν μεγάλες διαστάσεις. Η διάλυση του στρατού, που είναι και το πιο σημαντικό γνώρισμα της επαναστατικής κατάστασης, ήταν κάτι παραπάνω από φανερό».⁴⁴

Στη συνέχεια το τάγμα του κατέληξε στην Κρήτη όπου, «οι ιωαννινδικές μονάδες καθηλώθηκαν [...], περικυκλωμένες από επίστρατους Κρητικούς που η νομιμοφροσύνη τους στη δημοκρατία γενικά είναι γνωστή».⁴⁵ Στη διάρκεια του ταξιδιού (και σε αυτή την περίπτωση) οι επίστρατοι έδειξαν τις εχθρικές τους διαθέσεις στους αξιωματικούς.⁴⁶ Άλλωστε η οργάνωση «Ελεύθεροι Έλληνες» είχε παλιότερα αποφασίσει τη «διεξαγωγή επιχειρήσεων προς απελευθέρωση της Κρήτης», δεδομένης της μικρής στρατιωτικής δύναμης του νησιού, όπως διηγείται ο στρατηγός Τζανετίς στο περιοδικό *Πολιτικά Θέματα*.⁴⁷

44. Σ. Κατσαρός, *Εγώ Ο Προβοκάτορας, Ο Τρομοκράτης. Η Γοητεία Της Βίας*, 3η εκδ., εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Ιωάννινα 2008, σ. 315-16.

45. Στο ίδιο, σ. 327

46. Στο ίδιο, σ. 326

47. Παρατίθεται στο Α. Ζαρκάδας, «Η οργάνωση “Ελεύθεροι Έλληνες”, μια πτυχή

Την τροπή που θα μπορούσαν εύκολα να πάρουν τα πράγματα επιβιβάζει και η μαρτυρία του (κεντρίας πολιτικής τοποθέτησης) Δημήτρη Σκανδάλη, που υπηρέτησε τη θητεία του τα έτη 1965-1967 και κλήθηκε ξανά το 1974 ως έφεδρος. Τις πρώτες μέρες μετά από την επιστροφή του Καραμανλή οργιάζαν οι φήμες για πραξικόπημα εναντίον του.

«Και ένας λοχαγός από την Άρτα μου λέει ένα βράδυ: “Σκανδάλη, έλα να σου πω κάτι”. Πήγαμε λίγο πιο πέρα, μου λέει, “θα γίνει ανατροπή του Καραμανλή και στο παιχνίδι είναι και ο διοικητής μας. Αν γίνει τίποτα, θα σκοτώσουμε τον διοικητή. Εδώ επιτόπου, πριν φύγουμε θα τον καθαρίσουμε. Είσαι μέσα;” “Αν είναι έτσι συμμετέχω”. Κι έτσι αρχίσαμε τη νύχτα και πηγαίναμε στο κέντρο του δάσους που είχε ο διοικητής τη σκηνή του. Όλη τη νύχτα, γιατί δεν κοιμόταν και κανείς, πού να κοιμηθείς; Και φωνάζαμε όλη νύχτα έξω από τη σκηνή “χούντα, χούντα”».⁴⁸

Οι αντιδράσεις εναντίον του συγκεκριμένου διοικητή, αντισυνταγματάρχη Χρήστου Λαλάκου, υπήρξαν πολλές και έντονες. Σε μια από αυτές, όπως αναφέρει ο Δ. Σκανδάλης, ένας έφεδρος φαντάρος τον έβρισε χυδαία.

«Ο διοικητής δεν το περίμενε και άρχισε να φωνάζει τους αξιωματικούς. Αλλά μόνιμοι αξιωματικοί ήταν μόνο δύο, οι άλλοι ήταν όλοι έφεδροι και δεν υπάκουσαν. “Πιάστε τον να τον πάμε σε στρατοδικείο...”. Κανείς δεν τον έπιασε. Πεταχτήκαμε όλοι όρθιοι και τον γιουχάραμε. Τελικά μπήκε σε ένα τζιπ και έφυγε».

Η πιο σημαντική ωστόσο περιγραφή του Δ. Σκανδάλη αφορά την εικόνα πλήρους διάλυσης που παρουσίασε το τάγμα του στην περιοχή των Ιωαννίνων, όπου στρατοπέδευε τις πρώτες μέρες της επιστράτευσης. Αξίζει να την παραθέσουμε εδώ, με την υπόθεση πως παραπλήσια περιστατικά σημειώθηκαν σε όλη την ελληνική επικράτεια:

του αγώνα κατά της Δικτατορίας του '67», ανακοίνωση σε εκδήλωση που οργάνωσε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας, ο Δήμος Πατρέων και ο Σύλλογος «Πέτρινα Χρόνια 1945-1974- Ιστορική Μνήμη» με θέμα «Η θλιβερή επέτειος, 38 χρόνια μετά...» Δημοτικό Θέατρο «Απόλλων», Πάτρα, 21 Απριλίου 2005.

48. Συνέντευξη με τον Δημήτρη Σκανδάλη, Κυριακή 5 Ιανουαρίου 2014, Καματερό Αττικής.

«Τις πρώτες μέρες μάς έκοψε πείνα. Είχε κάτι αγριοκορόμπλα, αλλά ήταν πικρά τα ρημάδια, δεν κατεβαίνανε. Δεν είχαν φαΐ να μας δώσουν. Τίποτα, μιλάμε. Τίποτα δε θύμιζε στράτευμα κανονικό. Έφευγε ο άλλος, ερχόταν μετά από δυο-τρεις μέρες. Δεν υπήρχε κάποιος έλεγχος, δεν ήμασταν καταγεγραμμένοι. Έβγαινε ένας λοχαγός φώναζε “συγκέντρωση”. Δεν πήγαινε κανένας. Φτάσανε οι λοχαγοί να παρακαλάνε: “Ρε Βασίλη, ρε Γιώργο..., ελάτε να πάμε δέκα στο διοικητήριο”. Χάος. Είχαμε ένα ραδιοφωνάκι κρεμασμένο στα πουρνάρια και ακούγαμε BBC. [...] Δεν υπάκουε κανείς στο στράτευμα. Ο καθένας φορούσε ό,τι είχε από τότε που ήταν πολίτης. Να βλέπεις ένα δάσος κόσμος, γυμνός, πρησμένος από το κρύο. Να μην έχεις ούτε ένα τουφέκι. Κανείς δεν είχε διάθεση να πολεμήσει. Όλοι βλέπαμε ότι υπήρχε ένα τουρλουμπούκι, δεν υπήρχε οργάνωση καμιά. Εγώ πιστεύω –και είμαι σίγουρος γι’ αυτό, γιατί μιλάγαμε μεταξύ μας– ότι σε πρώτη φάση μόνιμος αξιωματικός δεν θα επιζούσε κανείς. Δηλαδή, θα μου έλεγε εμένα τώρα ο μόνιμος να πάω να πολεμήσω; Αυτομάτως θα αντιδρούσα. Εγώ, που είμαι φιλήσυχος και με βλέπεις, ή θα τον έδερνα ή θα τον σκότωνα [...] Μετά από 5-6 μέρες ήρθε μια νταλίκια και έφερε ρουκισμό και όπλα. Αλλά αυτά έφταναν για 300-400 άτομα και ήμασταν πάνω από 2500 στο δάσος. Κάτι Τόμσον κάτι μπιστόλια και κάτι M1 και αυτά δεν τα παρέλαβε κανείς. Τα αμόλησε μέσα στη λάκα, σε ένα οικόπεδο. Τρέξανε πολλοί από εμάς, έτσι αδέσποτα, παίρναν κάνα ρούχο να ντυθούν, να μη κρυώνουν. Τα όπλα δεν τα φρουρούσε κανείς. Και όλη μέρα ερχόταν αυτοκίνητα ΙΧ –κάποιοι τα είχαν πάρει χαμπάρι– και φορτώνανε όπλα, ρουκισμό, ντουφέκια, μπιστόλια. Κόσμος απ’ τα χωριά εκεί. Ήταν ένα κόκκινο στομπιάνκι, έφευγε τα άδειαζε και γύρναγε πάλι. Και χώνανε όπλα σε κουβέρτες, στο στομπιάνκι και φεύγανε και πήρα και τον αριθμό κυκλοφορίας του. Τέτοιος χαμός».

Θα είχε ενδιαφέρον να γνωρίζουμε την εικόνα που αποκόμισαν οι ίδιοι οι αξιωματικοί, προκειμένου να διακριβώσουμε το μέγεθος της απειλής που ενδεχομένως ένιωθαν, ώστε να βεβαιωθούμε περισσότερο για τις αποφάνσεις μας. Κάτι τέτοιο ωστόσο αποδεικνύεται δύσκολο για τους εξής λόγους: α) οι απόστρατοι αξιωματικοί που ήταν βαθμοφόροι κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης αρνούνται συνήθως να παραχωρήσουν συνέντευξη· β) οι αναφορές και τα ημερολόγια των διαφόρων σωμάτων στρατού, που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του ΓΕΣ, δεν δίνουν την παραμικρή ενδι-

αφέρουσα σχετική πληροφορία· γ) η *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, το περιοδικό του στρατού δεν κατέγραψε καμία σχετική μαρτυρία. Η έλλειψη σχετικών επίσημων εγγράφων κατά τη γνώμη μας δεν θα πρέπει να ξαφνιάζει, δεδομένου του δισταγμού ανάληψης της ευθύνης για τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν από τη (στρατιωτική εν προκειμένω) ελίτ.

Παρ' όλα αυτά εξασφαλίσαμε τη μαρτυρία ενός έφεδρου αξιωματικού, του Μπάμπη Σαχτούρη, ο οποίος υπηρέτησε στη Χίο και επιστράτευσε έναν λόχο από ντόπιους πολίτες, καθώς και το 528^ο τάγμα από το Αμύνταιο που έφτασε στη Χίο στις 23 Ιουλίου. Με την επιστράτευση επικράτησε «χάος» και «δεν υπήρχε περίπτωση να γλυτώσει κανένας μας, αν οι Τούρκοι κάνανε απόβαση», ισχυρίζεται. Μας βεβαιώνει δε ότι στις συζητήσεις τους με τους κουντικούς αξιωματικούς οι στρατιωτικοί πίστευαν ότι θα κυβερνούσαν για χρόνια ακόμα, μέχρι να δρομολογήσουν μια μετάβαση στα πρότυπα της Τουρκίας. «Δεν πίστευαν ότι θα έχαναν τον έλεγχο», συνεχίζει, ενώ υπολόγιζαν σε αμερικανική βοήθεια απέναντι στην τουρκική επιθετικότητα. Όμως,

«[...] με το ξεκίνημα της επιστράτευσης, ο λαός εξοπλίστηκε. Δηλαδή πήρανε όπλα στα χέρια τους και άνθρωποι που δεν ήταν ελεγχόμενοι από το καθεστώς. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος, η χούντα, δεν μπορούσε να έχει τον έλεγχο [...] και τότε αναγκάστηκαν να καλέσουν τον Καραμανλή».⁴⁹

Ποια ήταν ωστόσο η άποψη των υψηλόβαθμων κουντικών αξιωματούχων; Η απάντηση έρχεται από την κορυφή της ιεραρχίας, από τον ίδιο τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων τη στιγμή της επιστράτευσης, στρατηγό Μπονάνο, ο οποίος γράφει στη μαρτυρία του τα εξής:

«[...] ο Ιωαννίδης αντελαμβάνετο πλέον και αυτός, ότι η επιστράτευσις ενήργει καταλυτικώς επί της παντοδυναμίας του και η ισχύς του εμειούτο ταχέως, καθώς οι επίστρατοι αξιωματικοί και οπλίται, εισερχόμενοι στις Ενόπλους Δυνάμεις, έφερνον μαζί των και ένα φιλελεύθερον πνεύμα, προσεγγίζον ενίστε την απειθαρχίαν, αλλά πάντως υπονομεύον οπωσδήποτε την κυριαρχίαν των αφοσιωμένων εις αυτόν αξιωματικών».⁵⁰

49. Συνέντευξη με τον Μπάμπη Σαχτούρη, Δευτέρα 25 Νοεμβρίου 2013, τηλεφωνική σύνδεση με Χίο.

50. Γ. Μπονάνος, *Η Αλήθεια*, 21η Απριλίου, 25η Νοεμβρίου, Κυπριακόν, ό.π., σ. 249.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο στρατηγός Μπονάνος μήνες πριν από τα γεγονότα της Κύπρου ισχυρίζεται ότι, μιλώντας στον Ιωαννίδη για τη δυσαρέσκεια του κόσμου απέναντι στη χουντική κυβέρνηση, τον είχε προειδοποιήσει με τα παρακάτω λόγια: «είναι ενδεχόμενον εις κάποιαν στιγμήν να αντιμετωπίσωμεν “πεζοδρόμιον”». ⁵¹ Η επισήμανση αυτή του Μπονάνου φαίνεται να δικαιώνει την άποψη του Τάσου Σακελλαρόπουλου σχετικά με τον λόγο για τον οποίο το σχέδιο επιστράτευσης που είχε καταρτίσει η χούντα εξελίχθηκε στη γνωστή σε όλους παρωδία. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, το σχέδιο επιστράτευσης

«είχε ουσιαστικό σκοπό όχι την πολεμική ετοιμότητα απέναντι σε εξωτερική επίθεση, αλλά την απομάκρυνση των επίστρωτων σε περίπτωση λαϊκών κινητοποιήσεων κατά του καθεστώτος από τα αστικά κέντρα και τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα σε όφελος του καθεστώτος. Έτσι λόγω των κρίσιμων καταστάσεων και της αδυναμίας των δικτατόρων η έλλειψη επιχειρησιακής πρόβλεψης της επιστράτευσης αντί να διαμορφώσει ένα στρατό ικανό να αντεπιτεθεί, μετέτρεψε τις μονάδες εκστρατείας σε μαζικά πολιτικά εργαστήρια κατά της δικτατορίας. Κοντά σε αυτό ο κίνδυνος των περιστάσεων και οι πραγματικές συνθήκες πολεμικής απειλής οδήγησαν στην υποχρεωτική λειτουργία της ιεραρχίας στο στρατό και άρα στην ακύρωση του παρασκηνιακού δικτύου διοίκησης που έως τότε ίσχυε προς όφελος του ιωαννιδικού μηχανισμού». ⁵²

Το χάος που επικρατούσε στο στράτευμα το έμαθε και η κοινωνία. Ο Δημήτρης Αλεξόπουλος, σπινίτης άρτι απολυθείς με λευκό φύλλο πορείας τη στιγμή που έγινε η επιστράτευση, περιγράφει την κατάσταση:

«Ήμουν στην Πάτρα και θυμάμαι την αναμπουμπούλα και ότι τις επόμενες ημέρες όλη η κοινωνία ένιωθε ότι αυτό ήτανε ένα φιάσκο. Επειδή πρόσφατα είχα φύγει από τη μονάδα μου, είχα επαφές με παιδιά που υπηρετούσαν ακόμη και μου περιγράφανε τι γινότανε εκεί πέρα. Δε βρικότανε στις αποθήκες τα ρούχα που υποτίθεται ότι είχαν. Δηλαδή ήταν καταγεγραμμένο ότι π.χ. στην αποθήκη υπάρχουν 200 χλαίνες κ.λπ. Τίποτα δεν αντιστοιχούσε με τίποτα. Ένα χάος. Βρικότανε αρβύ-

51. Στο ίδιο, σ. 174.

52. Τ. Σακελλαρόπουλος, «Η Μεταπολίτευση στο στρατό: Ιούλιος 1974-Φεβρουάριος 1975», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 15.

λες, αλλά δεν υπήρχαν τζάκει π.χ. Δεν μπορούσαν να τους ντύσουνε. Αυτό οφείλεται και στο ότι είχανε γίνει και πάρα πολλές κλοπές. Ολόκληρες μαφίες. Στη δική μου τη μονάδα ξέρω ότι γινότανε αυτό με ολόκληρο αξιωματικό συνεργό και με συμπνίτες. Αποδείχθηκε ότι όλο το στρατοκρατικό οικοδόμημα της δικτατορίας που προέβαλλε την τάξη, τη στρατιωτική οργάνωση και τα λοιπά ήτανε μια μπούρδα. Γιατί ο μηχανισμός από κάτω ήτανε εντελώς διαλυμένος και διαβρωμένος. Άχρηστος. Με αποτέλεσμα να καταλήξει ένα φιάσκο η επιστράτευση. Γιατί αυτοί οι άνθρωποι που κλήθηκαν να επιστρατευτούν μετέφεραν σε όλη την κοινωνία ότι αυτό είναι διαλυμένο. Δεν υπάρχει στρατός. Αυτό ενίσχυσε και μια αισιοδοξία στην κοινωνία αφού δεν υπήρχε φόβητρο. Ούτε κανέννας φοβερός μηχανισμός που θα έρθει με τις στρατιωτικές μονάδες τους και τα όπλα τους και θα επιβάλουν κ.λπ. Ένα μπάχαλο ήτανε».⁵³

Μέσω τηλεφωνημάτων το σύνολο του ελληνικού λαού σχεδόν από την πρώτη μέρα έμαθε για την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα, με αποτέλεσμα να τεθούν οι πάντες σε ετοιμότητα και εν αναμονή εξελίξεων. Επρόκειτο για μια «ενεργή αναμονή» σε συνδυασμό με μια –έστω μη πολιτική– κινητικότητα. «Με την επιστράτευση και αυτό είναι πολύ σημαντικό», αναφέρει η Παπαγκίκα, «ξαναβγήκε όλος ο κόσμος στο δρόμο. Βγήκε στο δρόμο και κοινωνικά».⁵⁴ Πολλοί ήταν οι πολίτες που έσπευσαν να αγοράσουν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, αδειάζοντας τα ράφια, φοβούμενοι ότι θα γίνει πόλεμος ευρείας κλίμακας. Με την αποτυχία της επιστράτευσης η χούντα είχε αγγίξει τα όρια της τέλει απονομιμοποίησης. Μέχρι και οι πιο πειθήνιοι πολίτες πείστηκαν για την ανικανότητα της να διοικεί. Ακόμα και αν «η κοινωνική πίεση ήταν αντικειμενική και όχι αποτέλεσμα αγώνων», όπως επιφυλακτικά περιγράφει ο Αριστείδης Μανωλάκος, «η γενική επιστράτευση δημιούργησε τους όρους της κατάρρευσης».⁵⁵

Η ριζοσπαστικοποίηση των (δημοκρατικών) φαντάρων συντελέστηκε στη βάση των νέων απειλών και ευκαιριών που σηματοδότησε η επιστράτευση και σφραγίστηκε από την –ατελή έστω, αλλά σε κρίσιμο βαθμό ισχύουσα– «κοινωνική ιδιοποίηση» του στρατεύματος. Εκτυλίχθηκε δε από την πρώτη στιγμή της επιστράτευσης, αν και φαίνεται πως επιταχύνθηκε μετά

53. Συνέντευξη με τον Δημήτρη Αλεξόπουλο, Τετάρτη 15 Φεβρουαρίου 2012, Αθήνα.

54. Συνέντευξη με την Κατερίνα Παπαγκίκα, Τρίτη 14 Φεβρουαρίου 2012, Αθήνα.

55. Συνέντευξη με τον Αριστείδη Μανωλάκο, Σάββατο 21 Ιανουαρίου 2012, Αθήνα.

τη μεταβίβαση της εξουσίας στους πολιτικούς. Η αποφασιστική δράση της κυβέρνησης Καραμανλή με σκοπό την «απενεργοποίηση» του κουντικού μηχανισμού εντός του στρατεύματος εκμεταλλεύθηκε σαφώς την αλλαγή των συσχετισμών που επέφερε η επιστράτευση στο στράτευμα, επιβεβαιώνοντας τη διασύνδεση ανάμεσα στα αντίστοιχα πεδία ανάλυσης, αυτό των «ελίτ» με εκείνο των «συλλογικών δράσεων».

Η επιστράτευση καθεαυτή ως ιστορικό γεγονός εντάσσεται σε μια αλυσίδα σημαντικών κοινωνικών διεργασιών όπως οι φοιτητικές εξεγέρσεις της Νομικής και του Πολυτεχνείου, η δραστηριότητα των παράνομων αντιστασιακών δικτύων, οι νόμιμες πρωτοβουλίες αντίστασης της ΕΚΙΝ και της ΕΜΕΠ, αλλά και οι έντονες πολιτικές ζυμώσεις ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας από το 1970 και μετά. Το ειδικό βάρος της επιστράτευσης έγκειται στο ότι η δημιουργία ενός μαζικού κινήματος, εχθρικού προς το καθεστώς, κατέστη εξαιρετικά πιθανή με επιπρόσθετη τη δυναμική της μετατροπής του σε ένοπλο με τη χρήση των συνεκτικών πλαισίων που προσφέρει το στράτευμα. Η επιλογή του Καραμανλή θεωρήθηκε η ασφαλέστερη για την εγκαθίδρυση μιας τάξης πραγμάτων που θα προστάτευε όχι μόνο τη διαδικασία της μετάβασης στη δημοκρατία, αλλά και τους ίδιους τους δικτάτορες. Η επιστράτευση ήταν το σημείο μη επιστροφής, το καταλυτικό γεγονός που δημιούργησε μια –με τα κριτήρια που έθεσε κάποτε ο Λένιν– επαναστατική κατάσταση: οι μάζες κινητοποιήθηκαν από τη δράση των ίδιων «των από πάνω», οι οποίοι δεν μπορούσαν πια τη στιγμή που «οι από κάτω» δεν ήθελαν πλέον.

Η κοινωνία λοιπόν θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να μεταβάλει την επιστράτευση σε μαζικό κίνημα. Μια τέτοια εξέλιξη δεν φαίνεται καθόλου απίθανη εξετάζοντας τις μαρτυρίες 40 χρόνια αργότερα, γεγονός που σπρίζει την υπόθεση πως το ενδεχόμενο κινηματικής εξέλιξης δεν διέφυγε της προσοχής και των ίδιων των δικτατόρων. Ανάλογες εξελίξεις άλλωστε δεν είναι άγνωστες στην ιστορία. Αντιθέτως μεγάλες κοινωνικές αναταραχές, κοινωνικά κινήματα και επαναστάσεις έχουν προκύψει ακριβώς ύστερα από την επιστροφή του λαού από τον πόλεμο και/ή τη μαζική στρατιωτική θητεία, ύστερα από την επαφή του ή την εξοικείωση του με τα όπλα, ύστερα από την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης υπέρ του σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο. Ο λαός ως στρατός επιχειρήσε την ανατροπή του καθεστώτος στο Παρίσι της Κομμούνας μετά την ήττα στον πόλεμο με τους Πρώσους, στη Ρώσικη Επανάσταση μετά την ήττα από τους Γερμανούς, στις επαναστάσεις και τα αντάρτικα σε πολλές χώρες του πλανήτη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τέλος πρέπει να τονισθεί και πάλι ότι τα παραπάνω δεν αποσκοπούν σε μια μονοσήμαντη ερμηνεία των κοσμοϊστορικών αυτών γεγονότων ή της ελληνικής μεταβατικής εμπειρίας στο σύνολό της. Το κείμενο επιχειρήσει να καταδείξει το ειδικό βάρος των συλλογικών δράσεων στην κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων, και συγκεκριμένα της απριλιανής δικτατορίας, εστιάζοντας σε μια κατά τη γνώμη μας σημαντική –ωστόσο εν πολλοίς ανεξερεύνητη– ιστορική πτυχή, αυτή της επιστράτευσης του 1974. Αν λοιπόν οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές έχουν απασχολήσει ευρέως τη μελέτη του εκδημοκρατισμού, οι προηγούμενες σελίδες επιχειρούν να θυμίσουν πως αυτές δεν ισχύουν πέρα και μακριά από τις κοινωνίες και τις λιγότερο ή περισσότερο ορατές συλλογικότητες που ενυπάρχουν σε αυτές. Αντίστοιχα οι επιλογές της ελίτ, παρότι συχνά καθοριστικές, αποκτούν ιστορική βαρύτητα σε άμεση συνάρτηση με τον ρόλο του συλλογικού υποκειμένου στο οποίο απευθύνονται. Υπ' αυτή την έννοια οι συλλογικοί δρώντες και τα πεδία δραστηριότητάς τους αποτελούν απαραίτητη ερευνητική εστία στη μελέτη των διαδικασιών εκδημοκρατισμού.